Με τον ήλιο γείτονα

ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΟΥ

Νίκου Γκάτσου

ΦΩΤΙΣΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΗΛΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

ΕΠΙΛΟΓΗ
ΕΡΕΥΝΑ
ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ
ΑΓΑΘΗ ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ

Με τον ήλιο γείτονα

ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΟΥ

Νίκου Γκάτσου

ΦΩΤΙΣΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΗΛΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

ΕΠΙΛΟΓΗ, ΕΡΕΥΝΑ, ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Αγαθή Δημητρούκα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ

Θέση υπογραφής δικαιούχου/ων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία
Σειρά: Τα βιβλία του Νίκου Γκάτσου
Με τον ήλιο γείτονα: Τραγούδια του Νίκου Γκάτσου φωτισμένα από τον ήλιο του δημοτικού τραγουδιού
Επιλογή, έρευνα, σχολιασμός: Αγαθή Δημητρούκα
Υπεύθυνη έκδοσης: Ελένη Κεχαγιόγλου
Διορθώσεις: Δέσποινα Ζηλφίδου
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Copyright© Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)
και Αγαθή Δημητρούκα, Αθήνα, 2020
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Ιούνιος 2021
ΚΕΤ Δ392 ΚΕΠ 481/21
ISBN: 978-960-16-9258-6

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β΄ ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: http://www.patakis.gr • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
9

I
«Στου Διγενή τα κάστρα
στα μαρμαρένια αλώνια»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΑΚΡΙΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ
13

II
«Από την Ήπειρο στο Μοριά
κι απ' το σκοτάδι στη λευτεριά»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΚΛΕΦΤΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ
43

III
«Φεγγάρια μου παλιά
καινούργια μου πουλιά»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΞΕΝΙΤΙΑΣ
67

IV
«Μίλησέ μου μίλησέ μου
δε σε φίλησα ποτέ μου»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΕΡΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ
75

V
«Νάνι του ρήγα το παιδί»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΝΑΝΟΥΡΙΣΜΑΤΑ
93

VI
«Στου πικραμένου την αυλή»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΑ
99

VII
«Πριν έμπει το φθινόπωρο
πριν βγει το καλοκαίρι»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ΔΕΚΑΠΕΝΤΑΣΥΛΛΑΒΟ
115

VIII
«Βαφτιστή μου κι άγιε Κλήδονα
βάλε μέλι στ' αγριοκύδωνα»
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
121

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ
139

Γλωσσάρι
147

Πηγές
151

Βιβλιογραφία
157

Π ρ ό λ ο γ ο ς

Αγαπητέ αναγνώστη, το βιβλίο που κρατάς στα χέρια σου –και που ξεφυλλίζοντάς το ίσως σε παρακινήσει να σιγοτραγουδήσεις– είναι άλλη μια απόδειξη ότι πρέπει κανείς να περιμένει τα πράγματα να βρουν τον δρόμο τους και τότε να επιταχύνει.

Παραφράζοντας τον τίτλο του βιβλίου που ο Τάσος Λιγνάδης έγραψε για τον Νίκο Γκάτσο,[1] *το* Με τον ήλιο γείτονα *θα μπορούσε να εννοηθεί ως διπλή επίσκεψη σ' έναν μοναδικό ποιητή και σε μια κοινή παιδική ηλικία: Μοναδικός ο ποιητής γιατί, γεννημένος στα «κακοτράχαλα βουνά» της Αρκαδίας, καλλιέργησε το ποιητικό του ένστικτο με το δημοτικό τραγούδι και, χωρίς υπερβολή, χάρη σ' αυτό προτίμησε για την ποίησή του τη μορφή που τραγουδιέται· κοινή η παιδική ηλικία γιατί, παρόλο που ο Νίκος ήταν σαράντα επτά χρόνια μεγαλύτερός μου, εγώ ένιωθα και εξακολουθώ να νιώθω ότι υπήρξαμε συνομήλικοι στην παιδική μας ηλικία, όταν ζούσαμε κι οι δύο μοναχικά μες σε παρόμοιες συνθήκες και ντύναμε την ερημιά μας με δημοτικά τραγούδια και με ποιήματα του Σολωμού και του Παλαμά.*

Έτσι, λοιπόν, γαλουχημένοι με την ίδια γλώσσα, η τύχη το 'φερε να μελετάω πολύ συχνά το έργο του είτε ως επιμελήτρια μιας έκδοσης ή συναυλίας, είτε για να βελτιώσω την προσωπική μου γραφή ή για να βρω την κατάλληλη λέξη σε κάποιο κείμενο που μεταφράζω. Το θαύμα επαναλαμβάνεται και από τους στίχους του Γκάτσου, μαζί με κάτι καινούργιο που μαθαίνω κάθε φορά, αναδύεται και μια νέα ιδέα.

---

[1] Τάσος Λιγνάδης, *Διπλή επίσκεψη σε μια ηλικία και σ' έναν ποιητή, Ένα βιβλίο για τον Νίκο Γκάτσο*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1983.

Τα τελευταία χρόνια με απασχολούσε η ιδέα μιας συναυλίας στην οποία να συνδυάζονται τραγούδια του Γκάτσου με τα δημοτικά που καθρεφτίζουν τις επιρροές του, αφού ο ποιητής όχι μόνο αφομοίωσε τους τρόπους της λαϊκής μούσας –όπως, μεταξύ άλλων, η απόλυτη αντίθεση, η εμφατική επανάληψη, η συμμετοχή της φύσης στον ανθρώπινο πόνο, ο θάνατος του ήρωα από προδοσία, η χρήση θρησκευτικών συμβόλων ή ο στερεοτυπικός ψυχισμός των δύο φύλων– αλλά και ενέταξε στους στίχους του αυτούσια αποσπάσματα δημοτικών τραγουδιών.

Ωστόσο, παρά την επιμονή μου, δεν είχα καταφέρει να πείσω κάποιον παραγωγό συναυλιών γι' αυτό το εγχείρημα, καθώς ο ένας το έβλεπε πολύ φιλολογικό κι ο άλλος άκουγε δημοτικό τραγούδι κι έφευγε μακριά.

Είπαμε, όμως, ότι πρέπει κανείς να περιμένει τα πράγματα να βρουν τον δρόμο τους, και για την ιδέα αυτή ο δρόμος άνοιξε με τον εορτασμό των διακοσίων χρόνων από την Επανάσταση του 1821.

Η ειδική επιτροπή ενέκρινε για το πρόγραμμά της την πρόταση συναυλίας με τίτλο «Με τον ήλιο γείτονα» και με υπότιτλο «Τραγούδια του Νίκου Γκάτσου φωτισμένα από τον ήλιο του δημοτικού τραγουδιού και σε διάλογο μαζί του», γεγονός που μου γνωστοποιήθηκε προς τα τέλη Σεπτεμβρίου 2020.

Μεταφέροντας το χαρμόσυνο νέο στην εκδότρια και φίλη Άννα Πατάκη, εκείνη με αιφνιδίασε: «Αγαθή, αυτή είναι ωραία ιδέα για βιβλίο, γιατί δε μας την είπες;». Η αλήθεια είναι πως δεν είχα σκεφτεί την πιθανότητα του βιβλίου, αλλά, καθώς θα βάδιζα σε μονοπάτια τόσο γνώριμα, υποσχέθηκα να επιταχύνω και να της παραδώσω υλικό πλουσιότερο απ' ό,τι της συναυλίας, πριν από το τέλος Νοεμβρίου.

Συνεπώς, η παρούσα έκδοση περιλαμβάνει στίχους του ποιητή, οι οποίοι θεματικά ή και υφολογικά «συνάδουν» με δημώδη άσματα και συνδιαλέγονται μαζί τους, χωρισμένους σε οκτώ ενότητες βάσει των πηγών από τις οποίες αντλούν: τα ακριτικά τραγούδια, τα κλέφτικα και ιστορικά, της ξενιτιάς, τα ερωτικά, τα νανουρίσματα, τα μοιρολόγια, τον κλασικό ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο και τη λαογραφία.

Στίχοι τραγουδιών πασίγνωστων όπως είναι το «Μίλησέ μου» και η «Μπουρνοβαλιά», εμβληματικών όπως ο «Τσάμικος» και το «Στου Διγενή τα κάστρα», θρυλικών όπως σχεδόν όλα του κύκλου Δροσουλίτες *ή μη μελοποιημένων όπως ο «Μανιάτικος*

εσπερινός», οι οποίοι, αποσπασμένοι από τον συγκεντρωτικό τόμο του Γκάτσου Όλα τα τραγούδια, παρουσιάζονται τώρα με πλούσιο σχολιασμό και αντικριστά με τα δημοτικά τραγούδια αναφοράς, τα οποία μεταφέρονται, στην επετειακή αυτή έκδοση, με τη γραφή και τα ερμηνευτικά σχόλια των ανθολόγων τους.

Ωστόσο, καθώς ο Γκάτσος έγραφε πολυδιάστατους στίχους, ήταν φυσικό, σχεδόν σε κάθε τραγούδι του που παρουσιάζεται σε τούτο το βιβλίο, να ανιχνεύονται επιρροές από περισσότερα του ενός δημοτικού· για να μην προκύψει δυσκολία στην ανάγνωση, τα κείμενα παρατίθενται ως εξής: προηγούνται τα δημοτικά τραγούδια, τα οποία δίνονται σε πλάγια γραφή και ακολουθεί το αντίστοιχο τραγούδι του ποιητή σε όρθια γραφή.

Επίσης, στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου μπορεί κανείς να βρει το σχετικό γλωσσάρι, τις πηγές και τη βιβλιογραφία.

Κλείνοντας, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στις ψηφιακές βιβλιοθήκες των πανεπιστημίων, που χάρη στον πλούτο των ηλεκτρονικών αρχείων τους με βοήθησαν να ξεπεράσω τις δυσκολίες της πανδημίας, και στον παλαιοβιβλιοπώλη Δημήτρη Ρέτσα, ο οποίος με εφοδίασε με δυσεύρετες εκδόσεις.

Έν' άλλο ευχαριστώ, εξίσου μεγάλο, το οφείλω σ' εσένα αναγνώστη, που σου αρέσει να αναζητάς σε κάθε κείμενο τη συγκίνηση που το γέννησε.

Α. Δ.
Ιανουάριος 2021

I

«Στου Διγενή τα κάστρα
στα μαρμαρένια αλώνια»

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΑΚΡΙΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

[Μια λυγερή κατέβαινε]

Μια λυγερή κατέβαινε στη βρύση να γεμίσει
στο δρόμο δράκος κάθεται την κόρη να φιλήσει·
κι η κόρη, ως ήτο φρόνιμη, φρόνιμα απηλοήθη.
«Δράκοντα, κι αν φιλήσεις με, να το πλερώσεις θέλεις,
γιατ' έχω δώδεκα αδερφούς και δεκοχτώ ξαδέρφια
κι έχω και άντρα Διγενή».[1]

[1] Για τις πηγές από όπου αντλήθηκαν τα δημοτικά τραγούδια της έκδοσης αυτής καθώς και οι δισκογραφικές πληροφορίες για τα τραγούδια του Γκάτσου, βλ. σελ. 151.

Πυρρίχιος

Μάνα μάνα καλομάνα
σήκω χτύπα την καμπάνα
γιατί πάλι στη Βλαχέρνα*
στράγγισε του κόσμου η στέρνα
και δεν ήρθ' ακόμα εκείνος
της ελευτεριάς ο κρίνος
να τσακίσει με τη φτέρνα
τα φτερά του δράκοντα.

Τρέμουν Μπογιάροι – βρε
κι Οθωμανοί
το παλληκάρι – βρε
το Διγενή.

Μάνα μάνα πικρομάνα
στη Γραβιά στην Αλαμάνα
το τραγούδι μου το είπα
χτύπα την καμπάνα χτύπα
ώσπου να 'ρθει πάλι κάποιος
τώρα που 'ν' ο κόσμος σάπιος
για να λιώσει μες στην τρύπα
την καρδιά του δράκοντα.

Τρέμουν Μαγυάροι – βρε
κι Αλαμανοί
το παλληκάρι – βρε
το Διγενή.

---

* Οι λέξεις με αστερίσκο επεξηγούνται στο Γλωσσάρι, σελ. 147.

Μάνα μάνα μαυρομάνα
βάλε το νερό στη γράνα
για ν' αρχίσει τον αγώνα
με κοντάρι και σφεντόνα
κι όταν ο καιρός γυρίσει
κατά του Θεού την κρίση
να σαρώσει απ' τον αιώνα
τη γενιά του δράκοντα.

Τρέμουν Χαζάροι – βρε
κι Αγαρηνοί
το παλληκάρι – βρε
το Διγενή.

Ο Ανδρόνικος κι ο μαύρος[1] του

Άρκοντες τρων και πίνουσι σε μαρμαρένη τάβλαν,
σε μαρμαρένη κι αργυρή και σε μαλαματένη,
κι ούλοι τρώσι και πίνουσι κι αθιολή δε φέρνου,*
κι ο Κωσταντίνος ο μικρός ας εψιλοτραούει
τ' ακράνη του τ' Ανδρόνικου, του νιου του παινεμένου:*
«Μαύρος είσαι, μαύρα φορείς, μαύρο καβαλικεύγεις.
*Μαθαίνεις το να περπατεί, μαθαίνεις το να δρέμει,**
μαθαίνεις το να έχεται τον όχλον του πολέμου,*
μαθαίνεις τον και της στεριάς ωσάν και του πελάου,
ξεχάνεις και της λυερής της γλυκοποθητής σου».

---

[1] Μαύρος ίππος. Τα μαύρα άλογα εμφανίζονται στο δημοτικό τραγούδι ως τα πλέον δυνατά και ανθεκτικά σε πολέμους και τα έχουν συνήθως οι Ακρίτες κι ο Χάρος. (Οι σημειώσεις και τα σχόλια ανήκουν στην Α.Δ. Σε περίπτωση που αποτελούν αναπαραγωγή από τα πρωτότυπα βιβλία με τα δημοτικά τραγούδια, αναφέρεται σε παρένθεση το όνομα του ανθολόγου-επιμελητή.)

Άρκοντες τρω και πίνουσι

Άρκοντες τρω και πίνουσι σε μαρμαρένη τάβλα,
σε μαρμαρένη κι αργυρή και σε μαλαματένη.
Κι όλοι τρώσι και πίνουσι κι όλοι χαροκοπούσι
κι ο Κωσταντίνος ο μικρός ας ελιανοτραγούδει
τ' Ανδρόνικου τ' ανίκητου, του νιου του παινεμένου:
«Μαύρος είσαι, μαύρα φορείς, μαύρο καβαλικεύεις.
Μαθαίνεις του να περπατεί, μαθαίνεις του να δρέμει,
μαθαίνεις του να δέχεται τον όχλιο του πολέμου,
μαθαίνεις του τον πόλεμο στεριάς και του πελάου».

Μια Κομνηνή[1]

Δέσποτα βγάλε το σινί*
κι ένα λαχούρι* βυσσινί
απ' το παλιό φορτσέρι*
και γράψε στην περγαμηνή
είμαι κι εγώ μια Κομνηνή
κι ο Αντρόνικος το ξέρει.
Κόκκινα βάλε τα ψηφιά*
και πάμε στην Αγια-Σοφιά
να μ' ευλογήσεις νύφη
πριν φέρουν άγρια συννεφιά
στα μάτια μου τα σεντεφιά*
του Πορθητή τα στίφη.

Δέσποτα βόηθα μη σκιαχτώ*
και τ' ακριβό μου φυλαχτό
στ' άγιο σου χέρι κράτα
μα σαν ακούσεις ουρλιαχτό
και ιδείς μακριά τον κουρνιαχτό
τις προσευχές παράτα.
Κι αν βρεις ασέλωτο φαρί*
στο διάσελο* να καρτερεί
βάλ' του φωτιά στη φτέρνα
και πες τ' Αντρόνικου να 'ρθεί
με το βαρύ του το σπαθί
να σώσει τη Βλαχέρνα.

---

[1] Η παραστατικότητα και η αληθοφάνεια των στίχων δημιουργούν την εντύπωση ότι πρόκειται για ιστορικό τραγούδι με χώρο την Κωνσταντινούπολη και χρόνο λίγο πριν από την Άλωση. Στην ουσία πρόκειται για έναν δραματικό μονόλογο και τα ονόματα «Κομνηνή» και «Αντρόνικος», παρά τη χρονική αναντιστοιχία, χρησιμοποιούνται για τον συμβολισμό τους και για τη «βαριά τους μοίρα». Η συμμετρική δομή των στίχων δείχνει πως έχουν γραφτεί πριν από τη μελωδία.

Δέσποτα σπάσαν τα λουριά
στου Χάρου την περαταριά
και τ' άλογο φευγάτο
κι αν είναι η μοίρα μου βαριά
μη μου κρατάς τη μαρτυριά
και το πικρό μαντάτο.
Έμπα μονάχα στη σκηνή
κι απ' τ' ασημένιο το σινί
πάρε καυτό μολύβι
και γράψε στην περγαμηνή
είμαι κι εγώ μια Κομνηνή
που μέτωπο δε σκύβει.